

Munitio sive fortalitium

Označování panských sídel na dominiu pánů z Rožmberka v písemných pramenech Diskusní příspěvek

Daniel Kovář

Munitio sive fortalitium.

*Assessing the Manor Houses in the Rosenberg Dominium in Written Sources
(discussion contribution)*

Abstract: The paper tracks the use of terms which were used in medieval written sources to indicate manor houses. Within the sample of sites belonging to the extensive Rosenberg dominium, the main residential features were named *hrad* in Czech, *castrum* in Latin, and *Vest/Veste*, or *Haus/Hus* in German. The smaller features were then called *tvrz* in Czech and *munitio* in Latin, with more Latin terms such as *fortalitium* or *castellum* standing vaguely in the middle. Moreover, the fashion of designation may have oscillated according to the importance of the manor, and other factual or linguistic context.

Keywords: *The Rosenberg Family – nomenclature – written sources*

Pro dnes již tradiční podzimní setkání na Křivoklátě, motivované vzpomínkou na profesora Durdíka, připravil autor tohoto příspěvku zhuštěný referát o menších hradech a tvrzích v mocenském systému rožmberského dominia. Jednalo se o opevněné objekty, které zpravidla neměly rezidenční funkci pro samotnou vrchnost, fungovaly jako správní a opěrné body nižší kategorie a jejich stavební podoba mohla být někdy redukována až k minimalistické účelnosti. Počet takových lokalit přesahuje pět desítek, neboť doména pánů z Rožmberka pokrývala velkou část jižních Čech a tvořila významné enklávy na Plzeňsku a ve východní části středních Čech. Protože jde o téma obsáhlé a komplikované, vyžádá si jeho tištěná podoba ještě nějaký čas a její publikace počká do některého z příštích čísel sborníku. Na tomto místě se věnujeme alespoň jednomu důležitějšímu aspektu, kterým je historické názvosloví rožmberských sídel.

V diskusi na křivoklátské konferenci přišla na přetřes kupříkladu otázka označování opevněných sídel stojících typologicky na nejasném rozhraní mezi tvrzí a hradem. Hovořilo se mimo jiné o užívání pojmu hrádek, v české kastellologii stále přinejmenším podezřelém, který přesto – intuitivně – jako by se právě k lokalitám s pomocnými funkcemi ve struktuře rožmberského mocenského aparátu docela dobře hodil, a který bývá účelně užíván historiky, včetně předních odborníků na problematiku české středověké šlechty (např. Šimůnek 2005, 39–59). Terminologická debata, pro

rozvoj oboru nepochybně potřebná a prospěšná, sotva kdy bude uzavřena, už proto, že samotný předmět zájmu kastellologie je neobyčejně pestrý a vrstevnatý. V diskusi zazněl zároveň oprávněný dotaz, zda by rozsáhlá základna archivních zdrojů existující pro rožmberské statky nemohla vyjevit určitou obecnější zákonitost co do označování sídel konkrétními pojmy v původních písemných pramenech.

Přistupme tedy k jakési malé inventuře dobových termínů, a to i s vědomím, že na vyvozování závěrů jde o statisticky přece jen poměrně malý vzorek, navíc s mnoha proměnnými, které je třeba podrobit kritice. Jednou z proměnných je časové zařazení písemné zmínky, a to jednak absolutní, jednak relativní. Při širokém chronologickém záběru (14.–16. století) musíme totiž zohlednit vývoj jazyka a jazykového úzu, zejména v rovině lexikální. Jinými slovy, výraz „*tvrz*“ mohl být v roce 1360 chápán jinak než „*tvrz*“ v roce 1560; podobný posun se týká výrazů „*hrad*“ a „*zámek*“, jejichž historickou sémantikou se před časem zabýval Josef Macek (Macek 1992). Stejně podstatné může být, z jaké etapy existence sídla písemná zpráva pochází – zda se časově blíží době jeho vzniku či přestavby, jestli naopak náleží do období úpadku nebo zda dokonce vznikla až po jeho opuštění; u námi sledovaného tématu navíc hraje roli i to, jestli byl dokument sepsán v době držby Rožmberky nebo mimo ni.

Důležitý je dále kontext, a sice především věcný, jazykový, společenský i geografický, respektive jejich kombinace. Volba použitého výrazu mohla být ovlivněna účelem, za jakým psaný dokument vznikl – zda se jednalo o prodej, zástavu, jestli jde o písemnost soukromého či úředního charakteru, kronikářský záznam a podobně, zda existoval důvodný zájem „povýšit“ nebo „ponížít“ lokalitu v očích příjemce dokumentu. Vliv měla nepochybně osobnost pisatele či písaře, ať už se řídil diktátem nebo formuloval samostatně. Rovněž jeho odstup od popisovaného objektu, ve smyslu věcném i zeměpisném, a stejně tak jeho jazykové schopnosti a subjektivní představy o daném předmětu. Označil by provinční písař se znalostí místních reálií určitou věc stejným výrazem jako například pražský arcidiecézní úředník, lépe jazykově vybavený? Odkud čerpali slovní zásobu latiny, která nebyla jejich mateřštinou? Všimát si můžeme i toho, jestli daný dokument vznikl v prostředí světském, církevním či kupříkladu vojenském, z nichž každé kladlo důraz na poněkud odlišné významové odstíny konkrétních slov. Větší opatrnost si potom zaslouhují opisy a zejména překlady textu do jiného jazyka; překlad může být soudobý, ale také časově různě vzdálený od vzniku jinojazyčného originálu, který se sám o sobě nemusel dochovat (Lomnice nad Lužnicí).

Podceňovat nesmíme ani vlivy řekněme intuitivní, projevující se individuálním přístupem k určitému místu. Při volbě konkrétního výrazu mohlo být zohledněno skutečné či domnělé postavení, jaké lokalita měla a jak důležité funkce jí náležely. Zdá se, že u sídel se soustředěnými centrálními funkcemi a rozsáhlejším podřízeným územím existovala tendence označovat je výrazem odpovídajícím „vyšší“ kvalitativní úrovni, i když se jednalo o objekt poměrně malý (Strašice). Také rostoucí nebo klesající strategický a vojenský význam a schopnosti obrany se mohly projevit názvoslovným „posunem“ (Tichá); nezapomínejme přitom, že pomyslný význam narůstá úměrně vzdálenosti od ohniska centrální moci, a že tedy úředníci na odlehlejších sídlech mohli projevovat vyšší ambice a fakticky na sebe strhnout větší kompetence. Konečně sem patří i vizuální vjem, jímž lokalita na své okolí působila – ten mohl souviset s architektonickým řešením, ale bezesporu ho silně podpořila výrazná, nejlépe pak izolovaná poloha v rámci krajiny (Vildštejn). Navzdory všem těmto úskalím mnohá zjištění stojí za pozornost.

Jmenovitá označení opevněných panských sídel, objevující se nejprve sporadicky už od druhé poloviny 13. století, zřetelně naznačují, že existovaly určité sémantické hranice mezi jednotlivými pojmy. Nebyly však vnímány zcela ostře a často se lišily od typologických kritérií užívaných moderní kastellologií. Jen ve vzácnějších případech se setkáme s formulací, kde vedle sebe stojí dva i více různých výrazů, a můžeme se tedy domnívat, že pisatel měl potřebu odlišit od sebe kvalitativně

různé typy objektů. Dohoda o příměří mezi Tábořskými a Oldřichem z Rožmberka z roku 1424 kupříkladu obsahuje pasáž „i s jinými jich hrady, tvrzemi, hajtmany a purkrabími“ (AČ III, č. 32, 246). Ještě ve větší šíři se dobové vnímání variability opevněných lokalit projevuje ve formulaci, již se Jan Smil z Křemže po propuštění z Rožmberkova vězení roku 1444 zavázal, že nebude dobývat „žádných hradův, měst, městeček, zámkův, hor, tvrzí, vrchův, kostelův, klášterův“ (Rynešová ed. 1932, 362).

Jako smysluplnější se jeví sledování písemných zmínek u méně významných lokalit, neboť hlavní rožmberské rezidence, na nichž alespoň dočasně sídlil majitel se svým dvorem, v podstatě nevzbuzují rozpaky nad svým zařazením do kategorie hradů, a to ani z pohledu dobových písemností. Český Krumlov, Helfenburk, Choustník, Maidštejn, Nové Hrady, Příběnice, Rožmberk nad Vltavou a Třeboň jsou v pramenech předhusitské doby označovány zpravidla latinským výrazem „castrum“; v 15. století se v českých textech objevuje jeho český protějšek „hrad“, jemuž – alespoň v jihočeském prostředí – odpovídá německý termín „Veste/Vest“, případně „Haus/Hus“. Po husitských válkách, v souladu s vývojem jazyka, je výraz „hrad“ stále častěji nahrazován slovem „zámek“; pro Velešín se například objevuje už kolem roku 1437, pro Český Krumlov, Helfenburk, Choustník a Vildštejn potom v roce 1444 (Rynešová ed. 1932, 362). Obdobný posun zjišťujeme i v němčině, jak to ilustruje případ Rožmberka nad Vltavou: roku 1420 se zdejší dvojhradí označuje v německém textu „zwo vesten Rosemberg“ (Rynešová ed. 1929, 26), roku 1462 se potom uvádí „gesloss und herrschaft Rosenberg“ (Sedláček 1884, 110).

Podobnou názvoslovnou proměnu nabízí pohraniční Vítkův Hrádek či Vítkův Kámen, který historicky ještě více inklinoval k rakouskému, tedy německojazyčnému prostředí. Z první čtvrtiny 15. století pochází ještě několik zápisů českých, víceméně odrážejících význam lokality jakožto hradu: 1412 purkrabí „na Vítkově hradě“ (AČ VI, č. 20, 27), 1424 „s oběma hrady na Rosemberce a s hradem Vítkovým Kamenem“ (AČ III, č. 32, 246). Německá listina z roku 1427 přináší výraz „Vest“, a to hned na několika místech: „mein vest ze Witigenhausen“ apod. (Rynešová ed. 1929, 95). V souladu s vývojem češtiny, kde po husitských válkách pozvolna začíná být „hrad“ vytlačován termínem „zámek“, se v německých textech objevuje Vítkův Hrádek s podstatným jménem „Geschloss“ odpovídající českému zámku: 1464 „gesloss und herrschaft Wittinghausen“ (Sedláček 1884, 76), 1515 „Geslos“ nebo „gesloß Wittinghawsen“ (Šimůnek 1999, 216 a 236). Kolem roku 1530 se i v českém prameni nachází „zámek Výdků Hrádek“ (Sedláček 1884, 78). Možná jen za jazykovou libůstku bychom měli považovat výraz „zámček“ nebo „zámeček“, použitý roku 1541: „zamčiek Vítků Hrádek řečený jinak Witinghauzn“ (Jireček 1874, 347). Výraz ovšem může odrážet relativní pokles významu lokality, a to zejména v dobovém srovnání s hlavními rožmberskými rezidencemi, které procházely pozdně gotickými přestavbami a jejichž komfort se zvyšoval, zatímco pohraniční objekt – jakkoli byl udržován – zaostal na nižší kvalitativní příčce.

Výčet všech archivních zpráv, obsahujících výslovné označení klíčových rezidencí, by byl zbytečně rozsáhlý. Zastavme se proto u lokalit středně a méně významných. Poměrně značnou názvoslovnou variabilitou se vyznačují prameny ke hradu Velešínu, jenž ale vešel do rožmberské držby až rokem 1387 (souhrnně Kovář 2010). Když tu v roce 1306 Beneš z Michalovic nechal sepsat listinu pro zlatokorunský klášter, byla vydána „in castello nostro Wellessing“ (Pangerl ed. 1872, 45), přičemž latinské „castellum“ – vlastně zdobně od „castrum“ – je v rámci sledovaného souboru zcela výjimečné; připustíme zde možný vliv církevního prostředí, neboť dokument mohl na hradě sepsat přímo některý cisterciák z nedaleké Zlaté Koruny. Podobně ojedinělý je německý termín „Haus“ použitý pro Velešín v roce 1359 v souvislosti s rozdělením hradu mezi bratry z Michalovic: „mein prueder hern Jesken und hern Heinrichen ieren tail des Veste und des Hauses cze Welesin, der si erblich an gehort.“ Ponechme nyní stranou otázku, proč je tu Velešín nazván podvojně „Vest und Haus“, a zda to nějak souviselo s dělením sídla. Latinský text z roku 1360 označuje Velešín jako „castrum“, v německém se v roce 1363 objevuje louka pod hradem „under der Vesten“ a cesta

ke hradu „*czu selben Vesten*“ (Klimesch 1884–1885, 116–119). Český záznam o útrpném výsledku v popravčí knize obsahuje roku 1423 přiznání k chystané zradě, „*aby se v hrad kopali*“ (Kalný ed. 1993, 67). Kolem roku 1437 už se hovoří o „*páně zámku*“, ale z roku 1476 pochází česká smlouva s purkrabím „*o chování hradu Velešina*“, ve které se slovo „*hrad*“ opakuje celkem osmkrát (AČ IX, 148–149). Již po svém opuštění se Velešín označuje v roce 1534 „*zámkem*“ a 1541 „*zámkem pustým*“ (Jireček 1874, 348).

Značné terminologické kolísání zjišťujeme v případě hradu v Trhových Svinech, aniž bychom jej dokázali uspokojivě vysvětlit. Již roku 1327 je sídlo označeno výrazem „*municio*“, odpovídajícím nejspíše tvrzi, což by snad mohlo korespondovat s dobou úpadku v době dělení zboží za pánů z Landštejna, eventuelně s raným stadiem stavebního vývoje (Emler ed. 1870, 403–404). Roku 1359 koupili část městečka „*mit der ganczen veste*“ – s celým hradem – Rožmberkové (RBM VII, č. 215, 137–138), přičemž ale slovo „*Veste*“ může teoreticky vyjadřovat hrad i tvrz. Z jiného prostředí pocházejí prakticky soudobé zmínky, obsažené v konfirmačních knihách, a týkající se kaple na hradě: 1355 „*ad capellam in castro Swynow*“ (Tingl ed. 1867, 32), 1379 „*in castro Swonic*“ (Emler ed. 1879, 210). Český text z roku 1413 hovoří o kaplanovi „*hradu Swynskeho*“ (Schmidt – Picha edd. 1908, 169–170). Okolnosti je třeba náležitě zvažovat u zpráv o dobytí Trhových Svinů husity. Vězeň Janek Rokycanský při mučení v roce 1423 přiznal, že byla chystána zrada, „*aby Lomnické tu na tvrz pustili*“ (Kalný ed. 1993, 63), roku 1493 ale pamětník hovořil o dobytí hradu (AČ 10, č. 1072, 66). Z mezidobí existují ještě dva písemné doklady. Jeden se týká přenesení kaplanské nadace z hradní kaple „*penes fortalitium Swyn*“ do Českého Krumlova v roce 1462 (Podlaha 1923, 41), tedy v analogické souvislosti jako v případě Benešova nad Černou o 65 let dříve. Roku 1475 máme zaznamenáno odebírání stavebního materiálu „*v Svinech na hradě*“ (Sedláček 1884, 239) a v roce 1541 je v deskovém vkladu evidována „*pustá tvrz*“ (Jireček 1874, 348). Shrňme-li názvosloví trhovosvinského sídla v pramenech z rozmezí od první poloviny 14. do první půlky 16. století, dostaneme pozoruhodnou směsici: latinské *municio*, *castrum* a *fortalitium*, německé *Veste* a české *hrad* i *tvrz*. To vše pro objekt, o jehož stavebním vývoji nevíme prakticky nic, ale který měl v městské parcelaci pravděpodobně od založení vymezenou přibližně stejnou plochu, jakou zaujímá hrad v nedalekých Nových Hradech (Kovář 2007).

Chátrající sídlo v Benešově nad Černou, v době zániku své funkce, je roku 1397 označeno „*munitio sive fortalitium*“, jako by si písař sám uvědomoval jakousi typologickou variabilitu. V zápisu z erekční knihy se toto zdvojené označení objevuje dvakrát, potřetí je v témže dokumentu Benešov nazván pouze „*munitio*“, počtvrté naopak samostatně „*fortalitium*“. Za velmi podstatný tu považujeme kontext. Jednalo se totiž o arcibiskupský souhlas s přenesením kaplanské nadace z benešovské hradní kaple do hradní kaple sv. Jiří v Českém Krumlově („*capellanium de munitione/ de fortalitio in Benessow ad capellam S. Georgii in castro Crumpnaw*“). Písař pražské arcibiskupské kanceláře sotva mohl osobně znát zanikající sídlo v Benešově, ale nepochybně si byl vědom jeho kvalitativního rozdílu oproti krumlovskému hradu, který pojmenoval „*castrum*“, tedy jednoznačně hrad. Otázkou ale je, zda cítil významový rozdíl mezi „*munitio*“ a „*fortalitium*“ nebo zda tu pouze uplatňoval své znalosti latiny, a zároveň do jaké míry směl sám zasahovat do formulace textu (Borový ed. 1883, 462). Půldruhého století po svém opuštění byla benešovská zřícenina označena jako „*zámek pustý*“ (Jireček 1874, 348). Svým plošným rozsahem pravděpodobně srovnatelný objekt v Dolním Bukovsku je roku 1349 označen rovněž jako „*munitio*“, ale je jisté pozoruhodné, že stejná listina nazývá západočeské Strašice latinským výrazem „*castrum*“, přestože tamní hrad byl zřejmě o něco menší než bukovské sídlo (Pangerl ed. 1872, 398); připomeňme, že v Dolním Bukovsku byl zjištěn půdorys 40 x 44 metry, podobný se předpokládá u Benešova nad Černou, ale jádro ve Strašicích dosahovalo rozměrů pouze 30 x 25 metrů. Tento rozpor vyvolává opět otázku, do jaké míry mohl písař královské listiny vydané v Mohuči být schopen popsat jednotlivá sídla relevantními termíny; Sedláček navíc pokládá listinu za *falsum* (Sedláček 1892, 213).

Hovoříme-li o Strašicích, je třeba dodat, že k nim prameny nabízejí celou škálu „typologických“ označení. Kromě uvedeného „*castrum*“ z roku 1349 (Pangerl ed. 1872, 398) se v české smlouvě o postoupení strašického zboží Zdeňkovi z Rožmitálu z roku 1424 na sedmi místech vyskytuje výraz „*tvrz*“ (Rynešová ed. 1929, 68), zatímco při prodeji v roce 1478 je užit termín „*hrad pustý*“ (Emler ed. 1872, 375); roku 1526, kdy už bylo sídlo v ruinách, se při dělení panství ojediněle mluví o rybníku „*proti hrádku*“ (Anderle – Švábek 1997, 17). Není vyloučeno, že „statutární pokles“ z hradu na tvrz může signalizovat skutečný úpadek významu strašického hradu v době, kdy na sebe centrální funkce strhl nově získaný Zbiroh, a zejména poté, kdy Strašice vyšly z rožmberské držby.

Ztráta významu lokality se možná odráží také v označování Lomnice nad Lužnicí. Dokud bylo opevněné sídlo s městečkem v majetku krále, uvádí se zásadně jako hrad: 1359 „*capellam in castro Lompnicz ... in fundo castri nostri Lompnicz*“ (Borový ed. 1873, 4–5), v letech 1370, 1373, 1380, 1389 čteme vždy o kapli „*in castro Lompnicz*“ (Tingl ed. 1868, 25 a 87; Emler ed. 1879, 122 a 206). Následující období ovšem přináší několik pozoruhodných zmínek. Roku 1420 král Zikmund zastavil Lomnici Janovi z Hradce, přičemž se v německém textu listiny šestkrát objevuje termín „zámek“: „*unser sloss Lompnicz ... dasselbe sloss Lompnicz ... egenante sloss Lompnicz*“ atd. Příslušenství je zde popsáno slovy: „*sloss Lompnicz mit teiche, dorferen, renten, nuczen, zinsen, dienen.*“ Když ale v roce 1441 Jan předával stejné zboží Oldřichovi z Rožmberka, je tento popis ze Zikmundovy listiny parafrázován a převeden do češtiny: „*na tvrzi, na rybnících, na vseh, na služebnících i na všech poplatcích i požitcích*“ (Rynešová ed. 1932, 100–101). Registr královských zápisů z roku 1453 zaznamenává rovněž „*tvrz Lomnici*“ (AČ I, 497), roku 1459 se uvádí zbořená tvrz (Sedláček 1884, 176), ale roku 1541 opět „*zámek zbořený*“ (Jireček 1874, 348). Roku 1493 bylo zapsáno svědectví starce, jenž pamatoval, že Jan Žižka v roce 1420 ustanovil „*na hradě Lomnickém Roháče*“ hejtmanem (AČ X, č. 1072, 66).

Jinou situaci vidíme v případě Soběslavi, kde na rozdíl od opuštěného lomnického hradu zůstalo sídlo v užívání až po práh novověku. Nepochybně významný objekt byl zpravidla označován pojmem, vyjadřujícím hrad: 1385 „*pro castro Sobyaslaviensi*“ (Truhlář 1885, 109), 1423 „zámek“ (Kalný ed. 1993, 73), 1478 „*hrad*“ (SOA Třeboň, Historica Třeboň, sign. 3172, inv. č. 3835). Prameny 15. století nazývají Soběslav v mnoha případech jako „zámek“ (Rynešová ed. 1929–1937, passim), ale zde je třeba počítat s dalším jevem, na nějž jsme dosud neupozornili – v češtině pozdního středověku totiž existovala tendence užívat slovo „zámek“ rovněž pro celá opevněná města, zejména královská, i když těchto případů dosud nebylo zaznamenáno mnoho (Kovář 2016; Macek 1992; Razím 2000). Podle kontextu se zdá, že i některé soběslavské zmínky by mohly být chápány tímto způsobem.

Další ze sledovaných jihočeských lokalit vykazují méně přímých zmínek. Pro Poděhúsy u Netolic byl užíván zpravidla termín odpovídající hradu: 1347 „*castrum nostrum Podehus*“ (Pangerl ed. 1872, 187), kolem 1380 „*sub castro*“ (Truhlář ed. 1880, 39) a roku 1548 „zámek pustý Poděhúsy“ (Sedláček 1890, 162). Pouze roku 1360 se k Poděhúsám váže německý výraz „*Veste*“, překládaný někdy jako tvrz, ale spíše odpovídající hradu (Sedláček 1890, 160). Sídlo Landštejn v Ledenicích na Českobudějovicku je k roku 1376 zaznamenáno jako „*hrad*“, ale jde o mladší český překlad originálního dokumentu (Pexa 1974, 46). Deskový vklad z roku 1541 označuje Ledenice jako „zámek zbořený, Landstein řečený“ (Jireček 1874, 347). Miličín je v roce 1350 označen „*castrum*“. V našem kontextu je zajímavé rozlišení Příběnic a Příběniček, které smlouva z roku 1412 česky nazývá „*větším hradem*“ a „*menším hradem*“ Příběnicemi (AČ VI, č. 20, 27). Jednu z drobných mocenských opor pánů z Rožmberka představovala počátkem 15. století tvrz (?) v Malém Boru u Horažďovic, proti níž byl veden útok Žižkova vojska od nedalekého Rabí v roce 1420. Podle kronikářského popisu tehdy husité dobyli „*propugnaculum Bor*“ (Šimůnek 2005, 53), ale tento výraz v latině označuje baštu, hradbu nebo obecněji opevnění. Nelze proto vyloučit, že zpráva se týká spíše opevněného

kostela ve stejné lokalitě, respektive improvizovaného obranného postavení s vozovou hradbou, opřené o kostelní okrsek.

Nejednoho překvapení se asi ještě dočkáme od Tiché u Kaplice, která je v latinských pramenech ještě z předrožmberské doby dvakrát označena jako „*municio*“, tedy tvrz. Při zavedení poručenské správy roku 1360 dokonce v jednom dokumentu figurují společně hrad Velešín a tvrz Tichá: „*castrum nostrum dictum Wellesching ... et municione Ticha*“ (RBM VII, č. 590, 365–366). Explicitně se tím naznačuje nižší kvalitativní úroveň. Téhož roku 1360 přichází ještě druhá zmínka, rovněž s termínem „*municio*“ (RBM VII, č. 603, 373). O více než století později se v krátkém listu krumlovského purkrabího, adresovaném roku 1486 purkrabímu na Tichou, čtyřikrát objeví slovo „*zámek*“ (AČ X, č. 1033, 48). Zde ovšem musíme mít na paměti možný posun významu způsobený vývojem jazyka, a stejně tak osobnost pisatele – krumlovský úředník nepochybně Tichou znal a její strategický význam v neklidných dobách přeshraničních bojů možná vědomě vyzdvihl označením „*zámek*“. Pro úplnost doplňme, že deskový vklad z roku 1541 opět lokalitu nazývá tvrzí (Jireček 1874, 350).

Ilustrativní příklad toho, že označení sídla nemusí být v přímé závislosti na jeho fyzických rozměrech, poskytuje západočeský Vildštejn. V době své funkční existence, od 13. do 17. století, byl vnímán jako hrad, a stejně tak na něj víceméně automaticky nahlíží kastellologická literatura. Namátkou připomeňme prameny z roku 1440 a 1444: „*hrad Vilštajn v Plzenště*“, „*na tom zámku Vildštajn*“, „*hradu Vilšteynu ... jakožto tvého zámku ... zlezl jest hrad Vilštejn ...*“ (Rynešová ed. 1932, 54–55 a 333–334). Nepočítáme-li plochu mohutné zemní fortifikace, má přitom Vildštejn poměrně skromné parametry: samotné jádro s palácem cca 25 x 16 metrů, celý hrad včetně předhradí pouhých 40 x 22 metrů. Tedy velikost, kterou překonají četné objekty, u nichž váháme se zařazením mezi hrady nebo tvrze, a dokonce i takové, které v literatuře obvykle spadají do kategorie tvrzí (z rožmberských alespoň Dolní Bukovsko a Jistebnice). Je proto zřejmé, že pozici mezi hrady si Vildštejn zajistil jiným způsobem: nejspíše svou funkcí střediska panství, ale možná především díky své mimořádně výrazné krajinné poloze na osamoceném skalním útvaru. Vildštejn musel být dominantou jižního Plzeňska a na pozorovatele působit silným vizuálním dojmem, který umocňovalo i jeho izolované umístění stranou od vesnice. K celkovému dojmu patrně přispíval také prostorný a luxusně vybavený palác, i když ani pro ten nechybějí analogie v prostředí tvrzí. Zároveň byl ale nesporně posuzován rovněž strategický, vojenský a politický význam Vildštejna, jenž se opakovaně dostal do víru dějinných událostí, a kde probíhala diplomatická jednání.

Správní a mocenské opěrné body Rožmberků tedy vystupují ve středověkých až raně novověkých pramenech pod latinskými výrazy „*castrum*“, „*castellum*“, „*fortalitium*“ a „*munitio*“, českými „*hrad*“, „*zámek*“ a „*tvrz*“, a německými „*Vest/Veste*“ a „*Sloss/Gesloss*“, jen přibližně odpovídajícím skutečnému významu lokalit. Nikoli podružný problém pak vyplývá ze snahy o přesné překlady termínů z latiny a němčiny, respektive ze snahy položit mezi ně rovnítko. Za celkem jednoznačný můžeme pokládat latinský pojem „*castrum*“ odpovídající významnějšímu hradu (Martínková a kol. 1981, 579–580). Poněkud složitější pozici má slovo „*castellum*“, jež původně vzniklo jako zdobně od „*castrum*“ a v některých pramenech se skutečně objevuje ve významové souvislosti s pojmy „*hrádek*“ nebo „*tvrz*“, ale na druhé straně jím bývaly někdy označovány i velké hrady (Martínková a kol. 1981, 576–577). Latinské „*munitio*“ lze postavit na roveň české tvrzí, i když také zde existují ojedinělé případy, kdy pod tímto slovem vystupuje větší opevněný objekt, a to zejména v pramenech raného středověku. Pro náš kontext pak není podstatné, že „*munitio*“ má ještě širší sémantický přesah, a to v obecném až abstraktním smyslu – znamená upevnění, potvrzení (Silagiová a kol. 2016, 876–877). Poněkud volněji autoři středověkých textů nakládali se slovem „*fortalitium*“, které asi významově vnímali někde mezi hradem a tvrzí – roku 1329 tak čteme v jedné větě vedle sebe souřadně „*cum omnibus ... castris, municionibus, fortalitiis*“, 1406 „*fortalitium seu municionem*“, tedy obdobně jako u jihočeského Benešova nad Černou, ale jindy zase „*castri seu fortalitiu*“, 1464 „*castella vel fortalitia*“,

1467 „*fortalitium sive parvum castrum*“, tedy doslova „*neboli malý hrad*“ (Martínková a kol. 1990, 730).

Jiná situace je u německých archivních zdrojů. V novější němčině například slovo „*die Feste*“ splývá s výrazem „*die Festung*“ označující pevnost či tvrz, zatímco středověké „*Vest/Veste*“ znamenalo spíše hrad, jak je vidět třeba ze zmínky o Rožmberku nad Vltavou nebo o západočeském Krasíkově z roku 1421 („*vest Krassikow*“; Rynešová 1929, 42). Slovníky středověké němčiny spojují slovo „*Veste, Feste*“ šířeji s významem tvrz, hrad i zámek (např. Bok 1995, 145; Spáčilová – Spáčil – Bok 2014, 910). Samostatný výraz, který by odpovídal české tvrzi, se ve středověkých německých textech nevyskytuje, proto je zapotřebí s termínem „*Veste*“ nakládat opatrněji než s jinými. Velmi zřídka se ve sledovaném kontextu setkáme s výrazem „*Haus/Hus*“, jenž ve středověku vyjadřoval dům i hrad, s větším důrazem na druhý uvedený význam (např. Bok 1995, 76; Spáčilová – Spáčil – Bok 2014, 367). V rožmberském prostředí ho najdeme u Velešína, v době přechodné rožmberské držby rovněž u Zvíkova (Šimůnek 2005, 62) a ovšem zaznívá také v německém názvu Vítkova Hrádku „*Wittinghausen*“; z jihočeských lokalit pak připomeňme ještě jako analogii královský hrad Karlshaus. Naproti tomu se zatím nepodařilo nalézt případ použití slova „*Burg*“, které je v moderní němčině základním pojmem pro význam „*hrad*“. Také tady však musíme upozornit na svědectví místních názvů, zejména Frymburk – doložený už k roku 1305 ve tvaru „*Fridburch*“ – a samozřejmě Helfenburk, vznikající po roce 1355.

Autentické názvosloví zdánlivě nahrává badatelům, kteří se dnes vyhýbají termínu hrádek, neboť takové označení v kontextu rožmberských sídel téměř nenacházíme, pokud pomineme jeho sekundární užití v případě Strašic a významově ne zcela jednoznačné „*castellum*“ u Velešína (nelze ovšem nijak vyloučit, že v rozsáhlé materii jihočeských archivních fondů bude slovo hrádek ještě nalezeno). Jak ale naložit s lokalitami, které mají výraz hrádek přímo v názvu? Je to přinejmenším doklad, že slovo se ve středověké češtině používalo, a to jistě už ve 14. století: z jihočeských míst připomeneme Hrádek u Trhových Svinů, který byl v roce 1360 sídlem Pešíkovým – „*Pessiconis de Hradek*“ (Tingl ed. 1867, 120), kolem roku 1380 se objevuje opět s názvem „*Hradek*“ (Truhlář ed. 1880, 14) a roku 1390 se k této lokalitě váže šlechtický predikát v latinizovaném tvaru „*de Castello*“ (Šusta ed. 1909, 31), přičemž „*castellum*“ je zdobnělinou slova „*castrum*“ – hrad. V předposlední dekádě 14. století Hrádek připadl Rožmberkům a v roce 1541 je označen jako „*pustá tvrz*“ (Jireček 1874, 349). Na Pacovsku existují další dvě stejnojmenné lokality, z nichž jedna je jmenovitě zachycena urbářem kolem roku 1380 (Truhlář ed. 1880, 19–20). Do této skupiny patří samozřejmě Vítkův Hrádek, o němž byla už řeč. A připomeňme v této souvislosti, že i jeden díl nejvýznamnější rožmberské rezidence – Českého Krumlova – se tradičně označuje jako Hrádek. Ke vzniku tohoto pojmenování nepochybně přispěla potřeba odlišit Hrádek od „*velkého*“ Horního hradu.

Na závěr jsme ponechali dvě pramenné ukázky, v nichž je s termíny pracováno dosti volně, a kde nejspíše sehrála roli neobratnost vyjádření, či spíše snaha o úspornou formulaci. Popravčí kniha pánů z Rožmberka obsahuje k roku 1423 jména osob, které se podílely na „*vypalování páně zámkův u Soběslavi, u Poděhus, u Velehlav, v Deštném*“ (Kalný ed. 1993, 73). Záznam zahrnuje čtyři kvalitativně odlišné lokality, které písař nejspíše jen kvůli zjednodušení sloučil pod společný pojem „*zámek*“; ve skutečnosti by mu v dobových souvislostech mohla odpovídat snad jen Soběslav a Poděhúsy, zatímco Vlhlavy byly nevelkou tvrzí – navíc mimo rožmberskou držbu – a v Deštné není doloženo vůbec žádné panské sídlo, ani městské opevnění.

Větší časový odstup, spojený s posunem jazyka i s fyzickým zánikem staveb, umožnil z dnešního hlediska trochu kuriózní formulaci z roku 1614: „*tři tvrže zbořené, kdež ještě nemálo zdí se spatřuje a v spanilých místech a položení nad řekou Molšinskou, jedna u Velešína, druhá u Pořešína, třetí Louzek*“ (Sedláček 1884, 241). Tři nejvýznamnější hrady Pomalší se tu staly už jen předmětem jakýchsi raně romantických představ, které si písař spojoval se slovem „*tvrz*“.

Lze tedy z uvedeného vzorku rožmberských sídel vyvodit nějaké obecnější závěry? Přestože žádný univerzální klíč k historické terminologii opevněných objektů neexistuje, můžeme vysledovat alespoň určité tendence ve smyslu věcném i chronologickém. Velkým až středně velkým sídlům náležel ve středověké latině termín „*castrum*“, jemuž v němčině odpovídal nejčastěji výraz „*Veste/Vest*“, eventuelně „*Haus/Hus*“ a v češtině „*hrad*“. Po husitských válkách začaly být stejné lokality stále častěji označovány pojmem „*zámek*“, který v 16. století už převládl; v němčině začalo být analogicky používáno slovo „*Sloss/Gesloss*“, zatímco latina z diplomatických písemností víceméně ustupuje. Sídla nižší kvalitativní úrovně, která dnes zhruba zahrnujeme do kategorie tvrzí, mívají v latinských textech středověku pojmenování „*munitio*“, případně „*fortalitium*“, v českých „*tvrz*“, ale v německých pramenech jejich označení splývá s výrazem pro hrad „*Veste*“. Řídké je slovo „*castellum*“, které lze přeložit jako „*hrádek*“, ačkoli samotný tento český termín se v prostředí rožmberské domény zatím nepodařilo doložit.

Výběr konkrétního slova, jímž mělo být sídlo v textu popsáno, závisel na době vzniku písemnosti a jejím účelu, na kontextu věcném i geografickém, na jazykové vybavenosti písaře, ale také na konkrétním postavení sídla v rámci mocenského systému, respektive na míře významu, jaký mu byl přiřkládán.

Předkládaný přehled není a nemůže být úplný, budiž vnímán jen jako diskusní příspěvek, upozorňující na některé jevy, na něž by se mohlo příští studium zaměřit. Stejně předběžné jsou závěry, které by měly být dále testovány i mimo rožmberskou sféru, v co nejširším zeměpisném záběru. Užitečná by tu jistě byla spolupráce kastellologa, historika a jazykovědce.

Literatura a prameny

Archivní prameny

Státní oblastní archiv v Třeboni, Historica Třeboň, sign. 3172, inv. č. 3835.

Edice historických pramenů

AČ I: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské z archivův domácích i cizích I (Palacký, F., ed.). Praha 1840.

AČ III: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské z archivův domácích i cizích III (Palacký, F., ed.). Praha 1844.

AČ VI: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské z archivův domácích i cizích VI (Palacký, F., ed.). Praha 1872.

AČ IX: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivův domácích i cizích IX (Kalousek, J., ed.). Praha 1889.

AČ X: Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivův domácích i cizích X (Kalousek, J., ed.). Praha 1890.

RBM VII: Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae VII (Linhartová, M. – Mendl, B., edd.) Praha 1963.

Borový, K. (ed.) 1873: Libri erectionum archidioecesis pragensis saeculo XIV. et XV. Liber I (1358–1376). Praga.

Borový, K. (ed.) 1883: Libri erectionum archidioecesis pragensis saeculo XIV. et XV. Liber IV (1390–1397). Praga.

Emler, J. (ed.) 1870: Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum. Pozůstatky desk zemských království Českého r. 1541 pohořelých I. Praha.

- Emler, J. (ed.) 1872: *Reliquiae tabularum terrae regni Bohemiae anno MDXLI igne consumptarum. Pozůstatky desk zemských království Českého r. 1541 pohořelých II.* Praha.
- Emler, J. (ed.) 1879: *Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica pragensem per archidioecesim III–IV.* Praha.
- Kalný, A. (ed.) 1993: *Popravčí kniha pánů z Rožmberka.* Třeboň.
- Pangerl, M. (ed.) 1872: *Urkundenbuch des ehemaligen Cistercienserstiftes Goldenkron in Böhmen.* Wien.
- Rynešová, B. (ed.) 1929: *Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka 1418–1462 I.* Praha.
- Rynešová, B. (ed.) 1932: *Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka 1418–1462 II.* Praha.
- Rynešová, B. (ed.) 1937: *Listář a listinář Oldřicha z Rožmberka 1418–1462 III.* Praha.
- Schmidt, V. – Picha, A. (ed.) 1908: *Urkundenbuch der Stadt Krummau in Böhmen I. 1253–1419.* Praha.
- Šusta, J. (ed.) 1909: *Purkrabské účty panství Novohradského z let 1390–1391.* Praha.
- Tingl, F. A. (ed.) 1867: *Liber primus confirmationum.* Praha.
- Tingl, F. A. (ed.) 1868: *Liber secundus confirmationum.* Praha.
- Truhlář, J. (ed.) 1880: *Urbář zboží rožmberského z roku 1379.* Praha.
- Truhlář, J. 1885: *Zlomky účetních knih XIV. století. Památky archaeologické a místopisné 13, 107–112.*

Literatura

- Anderle, J. – Švábek, V. 1997: *Strašické hrady.* Plzeň.
- Bok, V. 1995: *Slovník středověké němčiny pro historiky.* České Budějovice.
- Jireček, J. 1874: *Statky pánův z Rožmberka. Památky archaeologické a místopisné 10, 343–350.*
- Klimesch, J. M. 1884–1885: *Die Herren von Michelsberg als Besitzer von Weleschin. Mittheilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen 23, 105–138.*
- Kovář, D. 2007: *Zaniklý hrad v Trhových Svinech. Jihočeský sborník historický 76, 5–29.*
- Kovář, D. 2010: *Minulost hradu Velešína ve světle písemných pramenů. Staré Budějovice 4, 25–39.*
- Kovář, D. 2016: *České Budějovice – město a zámek Jeho Milosti Císařské. Castellologica bohemia 13, 391–392.*
- Macek, J. 1992: *Hrad a zámek (studie historicko-sémantická). Český časopis historický 90/1, 1–16.*
- Martínková, D. a kolektiv 1981: *Slovník středověké latiny v českých zemích 4.* Praha.
- Martínková, D. a kolektiv 1990: *Slovník středověké latiny v českých zemích 12.* Praha.
- Pexa, H. 1974: *Die Geschichte der Witigenburg Ledenice. Jihočeský sborník historický 43, 37–53.*
- Podlaha, A. 1923: *Catalogus codicum manu scriptorum, qui in archivio capituli metropolitani pragensis asservantur.* Praha.
- Razím, V. 2000: *Ještě k sémantice pojmu zámek ve středověku. Castellologica bohemia 7, 391–393.*
- Sedláček, A. 1884: *Hrady, zámky a tvrze království Českého 3. Budějovsko.* Praha.
- Sedláček, A. 1885: *Hrady, zámky a tvrze království Českého 4. Táborsko.* Praha.
- Sedláček, A. 1890: *Hrady, zámky a tvrze království Českého 7. Písecko.* Praha.
- Sedláček, A. 1892: *Hrady, zámky a tvrze království Českého 9. Domažlicko a Klatovsko.* Praha.
- Silagiová, Z. a kolektiv 2016: *Slovník středověké latiny v českých zemích 23.* Praha.
- Spáčilová, L. – Spáčil, V. – Bok, V. 2014: *Glosář starší němčiny k českým pramenům.* Olomouc.
- Šimůnek, R. 1999: *Urbář panství Vítkův Kámen z roku 1515. Historická geografie 30, 207–245.*
- Šimůnek, R. 2005: *Správní systém šlechtického dominia v pozdně středověkých Čechách. Rožmberská doména 1418–1472 (=Opera Instituti Historici Pragae A. Monographia).* Praha.

Daniel Kovář: Munitio sive fortalitiū. Die Bezeichnung der Herrnsitze auf dem Rosenbergischen Dominium in den schriftlichen Quellen. Ein Diskussionsbeitrag

Die Familie der Rosenberger herrschte in der Vergangenheit in wesentlichen Teilen von Südböhmen. Das Gebiet ihres Dominiums dehnte sich auch in West- und Mittelböhmen aus. Der vorliegende Beitrag ging aus dem Studium der Burgen und Festungen in den schriftlichen Quellen aus und stellt die Frage, ob die Bezeichnung der Burgen und Festungen in den mittelalterlichen schriftlichen Quellen bei den modernen Diskussionen über die Typologie von diesen befestigten Objekten helfen kann. Die bedeutenden Sitze, die oft als Herrschaftsresidenzen dienten, sind in den tschechisch geschriebenen Texten als „hrad“ bezeichnet; diesem Begriff entspricht in der Latein „castrum“ oder der mittelhochdeutsche Ausdruck „Vest/Veste“ oder auch „Haus/Hus.“ Nach den Hussitenkriegen, seit dem zweiten Drittel des 15. Jahrhunderts wird der alte Begriff „hrad“ durch den Ausdruck „zámek“ in den Quellen ersetzt, entsprechen dann in den deutschsprachigen Quellen durch „Schloss/Geschloss.“ Die Lokalitäten von der kleineren Bedeutung und Dimension wurden tschechisch als „tvrz,“ lateinisch dann „munitio,“ bezeichnet. Der eigenständige deutsche Begriff dafür wurde (überraschend) nicht aufgenommen. Der lateinische Ausdruck „fortalitiū“ wurde manchmal für die Objekte benutzt, die auf der Grenze zwischen einer Burg und Festung stehen. Allgemein kann man sagen, dass die Wahl des benutzten Begriffs durch den sprachlichen, chronologischen und geographischen Kontext beeinflusst wurde. Der Begriff selbst reflektierte die damalige Bedeutung der Lokalität und ihre aktuelle Stellung im Verwaltungssystem des rosenbergischen Dominiums. Die Bezeichnung einer bestimmten Lokalität konnte dadurch im Laufe der Zeit in einzelnen schriftlichen Quellen schwanken und umgewandelt oder angepasst werden. Eine gewisse Rolle spielte auch die visuelle Wirkung des Sitzes in der Landschaft und seine eventuelle dominante Position.